
КРАЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 27:821.161.2(092) «16»

DOI 10.31654/2520-69-66-2022-21f-107-140-166

Самойленко Г. В.

доктор філологічних наук, професор кафедри літератури, методики її навчання, історії культури та журналістики факультету філології, історії та політико-юридичних наук Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Лазар Баранович – видатний церковний і культурний діяч другої половини XVII ст.

Стаття побудована на широкому фактичному матеріалі XVII ст. із урахуванням наступних досліджень XIX–XX ст., що торкаються багатогранної діяльності одного із найпомітніших діячів православної церкви та культури України – Лазаря Барановича, архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського. Автор статті виділяє в його діяльності у другій половині XVII ст. чотири основні напрямки. Перш за все, звернена увага на розкриття різноманітної роботи архієпископа, пов'язаної з відновленням і відкриттям православних парафій та храмів після насадження й насилля єзуїтства та домініканства під час польської католицької окупації Чернігівщини, з відкриттям багатьох монастирів та побудовою церков, збереженням вітчизняного православ'я від московських зазіхань на підпорядкування собі українських єпархій. У зв'язку з цим намічається й другий напрямок, що пов'язаний з розвитком хорошого мистецтва. Третій та четвертий напрямки діяльності Лазаря Барановича причетні до відкриття навчальних закладів на Чернігівщині, зокрема і заснованої ним слов'яно-латинської школи в Новгороді-Сіверському та створення в ньому друкарні, які були згодом перенесені до Чернігова. Із друкарством було пов'язане спрямування, що торкалося розвитку образотворчого, зокрема графічного, мистецтва, пошуків та залучення до нього видатних художників-графіків.

Ключові слова: Лазар Баранович, XVII століття, архітектура, школа, книжкова графіка, друкарство.

У вітчизняній історії XVII ст. немало імен людей, які боролися, відстоювали церковну та культурну незалежність України, дбали про її розвиток і культурне збагачення в найскладніші та найяскравіші, насичені найважливішими подіями часу функціонування козацько-гетьманської держави, які охоплюють чотири її етапи: Хмельниччину

(1648–57 рр.), Гетьманщину (1657–63 рр.), Руїну (1663–87 рр.) і частково добу Мазепи (1687–1709 рр.), тобто її існування при гетьманах Б. Хмельницькому (1648–57 рр.), І. Виговському (1657–59 рр.), Ю. Хмельницькому (1659–63 рр., 1677–81 рр.), П. Тетері (1663–65 рр., на Правобережжі), І. Брюховецькому (1663–68 рр., на Лівобережжі), П. Дорошенку (1668–76 рр., на Правобережжі), Д. Многогрішному (1669–72 рр., на Лівобережжі), І. Самойловичу (1672–87 рр.), І. Мазепі (1687–1709 рр., на обох частинах України).

Л. Барановичу довелося жити і при зміні царів Московії: від Олексія Михайловича, Федора Олексійовича, царівни Софії, співправління Івана та Петра Олексійовичів до одноосібного правління Петра I, а також за багатьох московських патріархів та митрополитів.

Таким чином, Лазар Баранович знаходився у колі багаточисельних державних та церковних діячів цієї історичної епохи. Звичайно, така особистість як Лазар Баранович не могла не зацікавлювати дослідників історії церкви, архітектури, освіти, мистецтва, літератури, зокрема М. Сунцова, Страдомського, І. Огієнка, Я. Ісаєвича, О. Мишанича, А. Макарова, В. Шевчука, В. Кречотня та інших.

Лазар Баранович (бл. 1615, за інш. свідч. 1620–1 (11) IX 1693), як свідчать деякі факти, був із української сім'ї на Чернігівщині. Його батьки – Василь та Марія, а також сестра Марина, яка в дорослому віці постриглася у монахині, були середнього достатку, хоча могли заплатити за навчання сина у Київській колегії, одному з престижних учбових закладів України.

Документи того часу підтверджують, що навчальний процес у колегії будувався на засвоєнні «семи вільних наук», які включали в себе тривіум (граматика, риторика й діалектика) та квадріум (арифметика, геометрія, астрономія, музика). Ці предмети були в програмах усіх колегій, а також університетів і академій. В Київському навчальному закладі було вісім класів: чотири граматичних та класи поетики, риторики, філософії й богослов'я. Вивчали також мови – слов'янську, латинську, грецьку, польську. Навчалися студенти 12 років.

Київська колегія, яка після смерті П. Могили носила назву академія, давала ґрунтовні знання із відповідних предметів. За традицією європейських вищих навчальних закладів філософія, поетика, риторика, богослов'я викладалися латинською мовою. Студенти відповідно складали екзамени з окремих предметів, або захищали дисертації. Крім цього, в Київській академії проводилися «домашні» диспути, на які запрошувалися родичі учнів та гості. «Через диспути академія показувала українському народові плоди своєї наукової діяльності» [1, с. 43].

Крім цього, в академії влаштовували показ вистав переважно на релігійну тематику, інколи на політичну. В одному з своїх листів до Мелетія Дзика від 4 травня 1677 р. Л. Баранович згадував, що він «колись в трагедії грав роль Йосифа» [2, с. 211].

Лазар Баранович під час навчання проявив себе старанним та кмітливим студентом, тож ректор Київської колегії митрополит Петро Могила послав його разом з деякими іншими випускниками удосконалювати свою освіту в європейських єзуїтських навчальних закладах, зокрема в університетах Варшави, Вільно та академії Калиша, де він добре освоїв разом з іншими предметами польську й латинську мови.

Після завершення навчання в Європі Лазар Баранович повернувся до Києва і був 1842 р. прийнятий ректором Іоанікієм Гізелем в місцеву академію викладачем. Йому доручили читати студентам молодших класів фари підготовчий граматичний курс з певними знаннями для засвоєння латинської, церковно-слов'янської та грецької мов, бо останньою була написана майже вся богословська література. Крім цього, як свідчить програма, молодий викладач міг також давати знання студентам з інших предметів, зокрема з катехізису, арифметики. А оскільки Л. Баранович мав гарний голос і музичні здібності, то він міг навчати нотному співу та інструментальній музиці. Після призначення професором Л. Баранович читав у старших класах поетику та риторіку.

У 1650 р. Лазар Баранович був обраний ректором Києво-Могилянської академії. Це – перший ректор із вихованців самого навчального закладу. За своїм положенням він викладав у старших класах філософію, якій тут надавали великого значення, попри офіційну заборону польським урядом. Крім посади ректора Л. Баранович одночасно був також ігуменом Києво-Братського монастиря.

На своїх посадах він повинен був виголошувати проповіді й складати містерії та духовні драми. Серед останніх зберіглася в рукописному вигляді «Действіє на Страсти Христовы». Відносно проповідей, то їх назбиралося досить багато, тож пізніше Л. Баранович, доопрацювавши їх, видав двома окремими книгами.

Серед студентів Л. Барановича були Іоанікій Галятовський – про це останній свідчив у своїй книзі «Старий костел», Анатолій Радивилівський – про нього Л. Баранович згадував у своєму листі: «Ти один із моїх вихованців» [2, с. 119] та інші.

Під час свого ректорства Л. Баранович провів значну роботу по залученню духовних та державних осіб до благодійних справ, зокрема пов'язаною з допомогою колегії. Відомі по жертви на це надійшли

від єпископів перемишльського Антонія Виницького, луцького й острожського Іосифа Чаплицема, вітебського Іосифа Горбацького, холмського і белзького Діонісія Балабана та інших осіб, які вносили щорічно від 100 до 500 золотих [3, с. 9].

Допомагав академії й Богдан Хмельницький, що був її вихованцем. 11 січня 1651 р. він надав Л. Барановичу право на управління селами Мостище та Плісецьке.

Серед помічників Л. Барановича в навчальному закладі були близькі до нього люди, приятелі та учні, що працювали викладачами: Ф. Баєвський, Ф. Сафонович, М. Дзик, І. Галятовський, В. Ясинський та інші. Хоча ректорство Л. Барановича було нетривалим, він встиг зробити багато чого доброго для академії й тому залишився в пам'яті вихованців та викладачів закладу.

У цей час в Україні широко розвернулася національно-визвольна народна війна під керівництвом Богдана Хмельницького. Значно зменшилася кількість студентів і викладачів. Сам Лазар Баранович у 1652 р. був ігуменом Києво-Кирилівського монастиря, а згодом мешкав у Куп'ятинському монастирі під Пінськом, із якого вивіз деякі цінності, зокрема ікону Богоматері до Києво-Софійського собору, побоюючись того, що обитель розграбують, як і багато інших монастирів, уніати або польська шляхта, татари чи турки. Пізніше про чудодійність цієї ікони розповість у своїх нарисах І. Галятовський.

Гетьман Богдан Хмельницький високо цінував діяльність Лазаря Барановича та був разом з митрополитом Сильвестром Косовим за те, щоб висвятити його на єпископа. Благодійники не хотіли, щоб освячення відбулося у Москві, а тому, зв'язавшись із митрополитом Гедеоном, хіротонію здійснили 8 березня 1657 р. у місті Яси, столиці Молдавського князівства, у присутності ще двох єпископів, про що була видана відповідна грамота. Підтверджуючу грамоту Л. Баранович отримав і від митрополита Київського Сильвестра. Після цього преосвященного Лазаря призначили єпископом Чернігівським та Новгород-Сіверським. Центром цієї єпархії був визначений Новгород-Сіверський, куди приїхав Л. Баранович у 1657 р. й перебував тут до 1672 р. Цей край був до 1648 р. зайнятий поляками, які перетворили православні монастирі та храми на католицькі, насадивши тут багато єзуїтських священиків.

Богдан Хмельницький розумів, з якими складнощами зіткнеться єпископ, а тому 3 травня 1657 р. надав йому жаловану грамоту на маєтності, якими до цього володіли домініканці та єзуїти. Але в цьому ж році померли гетьман і митрополит. І Лазар Баранович як відомий

церковний діяч брав активну участь в обранні нових претендентів на обидві посади. У вирішення цих справ намагалися втрутитися цар Московії Олексій Михайлович і патріарх Никон. Вони хотіли підпорядкувати собі українську православну церкву та управління Гетьманською державою, яка сформувалася на Лівобережній Україні. Але багато духовних осіб відмовилися брати в цьому участь і тимчасово виконуючим обов'язки митрополита Київського призначили Л. Барановича.

Боротьба між московитами та представниками української православної церкви точилася ще довгий час. Московитам не вдалося проштовхнути свого ставленика на Київську митрополичу кафедру і після смерті митрополита Сильвестра Косіва. І знову місцєблюстителем патріарха патріаршого престолу був призначений Лазар Баранович.

Ця боротьба особливо ускладнилася після смерті митрополита Діонісія Балабана, коли митрополитом поставили прислужника Московії ніжинського священника Мефодія Филімоновича, висвятивши його єпископом у Москві. Але він недовго займав цю посаду. І втретє Чернігівського і Новгород-Сіверського єпископа призначили місцєблюстителем митрополичого престолу. Усю цю боротьбу добре описав у своїй монографії про Л. Барановича М. Сумцов.

Лазар Баранович, підтримуючи мирний союз України з Московією, постійно, за всіх гетьманів і митрополитів, добивався, щоб українська православна церква залишалася незалежною від московської держави, а Гетьманщина функціонувала за старими правами і свободами, а тому просив російського царя Олексія Михайловича простити запорізьке військо, залишити за козаками їх свободи, бо вони підтримували орієнтованого на Москву гетьмана Дем'яна Многогрішного (обраного на козацькій раді в Глухові 1669 р.), і вимагав, щоб із міст України відкликали московських воєвод та ратних людей, які втручалися в місцеве управління та здійснювали безчинства. Л. Баранович при цьому висловлював погрозу перекинутися до татар.

Архієпископ добре розумів своєрідність козаків та їх життя. В одному з листів від 1 листопада 1668 р. він писав: «Воєвод (козаки) не хочуть, для козака воєводи – велика невзгода. Козак – справжня буря ... Козак – це вітер в полі; ми, раби Божі, серед цього вітру подібні билинками хилимося, але не ламаємося, робимо свою справу і занадто до них поблажливі. Господу благоугодно, щоб ми були мов троянди між цим терником; бо без цих колючок не було б нічого

доброго. А коли це рідне нашого українського краю, то чим його перехрестиш? Покропити лише святою водою й, хоч він і чорний, записати у білу книгу; не гребувати на Україну українськими свитками, якщо вони захочуть, то вони завжди перші, і хоробро підуть; успішне завершення великих війн залежало від їх відважних військових подвигів» [2, с. 53–54].

Лазар Баранович як місцеблюститель митрополичого престолу і як Чернігівський та Новгород-Сіверський архієпископ брав активну участь в загальноукраїнському житті. Жодна важлива подія, яка відбувалася в той час в Україні, не проходила без його участі. Так, під час обрання гетьманом Лівобережної України Івана Самойловича та підписання після цього Глухівських статей 1669 р. присутнім був і архієпископ Л. Баранович. Брав участь він і в Глухівській раді, коли обирали на гетьманство Дем'яна Многогрішного.

Про це свідчить і його заклик до козацької старшини ігнорувати наслідки Андрусівської угоди 1667 р. [4, с. 363].

У листі до І. Галятовського від 14 квітня 1669 р. він звертається до своєрідного порівняння свого архієпископського сану з саном київського митрополита у вигляді двох умовних стовпів, на яких написано: «Два стовпи у східній церкві (нашій); митрополія київська й архієпископія чернігівська; на одному можна написати й більше: архієпископ і митрополит київський, на другому не можна більше: архієпископія чернігівська» [2, с. 82–83]. Цим підкреслював Лазар Баранович значимість чернігівської архієпископії в тогочасному церковному та суспільному житті.

Та й коли його запрошували до Москви на важливі церковні зібрання, то він сміливо висловлював свою думку. Це підтверджує собор у Москві, на якому розглядалося питання про розкол у церкві та діяльність патріарха Никона. Якщо майже всі засуджували владу, то Лазар Баранович намагався довести правду про Никона і вважав, що не слід позбавляти його патріаршого сану.

Як талановитий політик Л. Баранович намагався зберегти мир в Україні, бо особливо боявся турків та кримських татар, а також єзуїтської Польщі, і тому відстоював дружні відносини з російським царем та патріархом Никоном. Часто він виступав посередником між українською та російською владою. І важкі питання відносин вирішувалися для того часу найбільш вдалим чином. Цінуючи таку благородну діяльність Чернігівського єпископа, цар Олексій Михайлович прийняв рішення надати Лазарю Барановичу 13 вересня 1667 р. звання архієпископа Чернігівського. У своїй грамоті він пи-

сав: «В Черниговской епархии вместо епископа благословихом архиепископу быти». І тут же відписувалися маєтності і землі не лише для кафедри Л. Барановича, а й для Єлецького, Іллінського і Спаського монастирів.

Місцеблюстителем митрополичого престолу української православної церкви він був до листопада 1685 р., коли в Москві поставили Київським митрополитом Гедеона, князя Четвертинського, якому підпорядковувалися всі українські церковні кафедри, монастирі. А коли Л. Баранович та архімандрит Києво-Печерської лаври представили грамоти про свою залежність лише від Константинопольського патріарха, то цар видав розпорядження, яке протирічило канонам, про підпорядкування їх московському патріарху, добавивши, що Чернігівську архієпископію слід рахувати першою серед архієпископій Росії. Але Лазар Баранович і після цього проводив свою незалежну політику.

Так, коли 20 червня 1685 р. на Соборі у Києві розглядали питання про підпорядкування української церкви Московському патріархату, то, як зазначає проф. М. Ф. Сунцов, архієпископ Лазар ані з'явився на цей Собор особисто, ані надіслав посланця чи грамоти. На Соборі не було ані Чернігівського архімандрита, ані Новгород-Сіверського, узагалі не було жодної духовної особи із Чернігівської єпархії. Лазар, очевидно, протестував своїм мовчанням ... Собор відмовився розглядати це питання по-перше тому, що на Соборі не було багатьох малоросійських духовних осіб, до того ж не було таких почесних духовних, як архієпископ Лазар Баранович та архімандрит Іоанікій Галятовський. Така поведінка знаного в державі церковного діяча була свідченням свідомого протесту проти знахабнілої політики московського царизму та Синоду.

Але повернемося до очолюваної Л. Барановичем єпархії і, зокрема, до Новгорода-Сіверського, у якому оселився єпископ. Тут він застав складну ситуацію, яка виникла між гетьманом Юрієм Хмельницьким та російським царем відносно міста. Князь О. Трубецькой, що очолював царське посольство під час козацької ради в Переяславі 15–17 жовтня 1659 р., наполягав на призначенні в містах України російських воевод. Крім цього, цар Олексій Михайлович доводив, що місто Новгород-Сіверський буцімто з давніх пір належало Московській державі, а тому треба, щоб воно залишалось російським містом. Лише завдяки твердості козацької старшини та Л. Барановича у місто не було призначено воеводу і воно залишилося у підпорядкуванні Гетьманської держави [5, с. 53]. Та й присвята

Лазарем Барановичем надгробного вірша митрополиту Київському Тукальському-Нелюбовичеві, якого не визнавала Московія, бо він був висвячений Константинопольським патріархом, а в зв'язку з цим проживав не в Києві, а в Чигирині, підтверджує нашу попередню думку.

20 листопада 1658 р. Київський митрополит Діонісій Балабан окремою грамотою визначив землі, які відносилися до Чернігівської кафедри, поділивши їх на сім протопопій: Чернігівську, Менську, Новгородську, Борзнянську, Глухівську, Конотопську та Стародубську.

Об'їхавши їх, Л. Баранович побачив багато храмів у руїнах і бідність парафій. А тому він звертався до гетьманів, московського царя та козацької старшини допомогти відбудувати та реставрувати храми.

Спаський монастир у Новгороді-Сіверському Лазар Баранович обрав своєю резиденцією. У ньому були відбудовані Спасо-Преображенський собор XI ст., який руйнувався у 1176, 1239, 1501, 1605 рр., палатний корпус з трапезною, Петропавлівська церква, келії настоятеля, зведено муровану огорожу з кутовими баштами і надбрамною дзвіницею [6, с. 125].

По всій території Чернігівщини, яка була до 1648 р. окупована Польщею і де насаджувався католицизм, почалося відновлення православних парафій.

Лазар Баранович як турботливий господар своєї великої єпархії, багато уваги приділяв відновленню православного життя в різних населених пунктах і відбудові чи будівництву нових храмів.

У 1672 р. Лазар Баранович переїхав до Чернігова й оселився в Троїцько-Іллінському монастирі, який утвердив своєю резиденцією. Як і Новгороді-Сіверському, архієпископ почав турбуватися про відбудову монастиря та історичних церковних пам'яток XI-XII ст., залучаючи, як і раніше, до цієї святої справи гетьманів та полковників, козацьку старшину. Зокрема, чернігівський полковник Степан Подольяко допоміг відбудувати Іллінську церкву, яка після її розорення 1240 р. не реставрувалася і не поновлялася.

У 1676 р. чернігівський полковник Василь Дунін-Борковський збудував у Чернігові кам'яну трапезну церкву святих апостолів Петра і Павла. Завдяки полковнику був відновлений і Спасо-Преображенський собор, який, як відзначив О. Шафонський, після розорення стояв пустою більше ста років [7, с. 274].

Протягом свого перебування на чолі Чернігівської кафедри Лазар Баранович зумів провести очистку монастирів від єзуїтів та

домініканців і утвердити в них православ'я, а це відкрило шлях до їх реставрації й відбудови, а також будівництва нових храмів на всій території архієпископії. Так, з ініціативи Л. Барановича на кошти Стародубського полковника М. Миклашевського був заснований Каташинський Миколаївський (Семигорський) чоловічий монастир. У XVIII ст. відновили і один з найстаріших монастирів Північного Лівобережжя України – Крупицько-Батуринський Миколаївський монастир, заснований ще у XIII ст. За кошти генерального судді у 1680 р. було збудовано п'ятибанный Миколаївський собор у стилі українського бароко. І таких прикладів можна наводити чимало.

До Лазара Барановича за дозволом на будівництво храмів зверталися не лише ті, хто хотів це здійснити на території, що підпорядковувалася Чернігівському архієпископу, а й інших парафій. Так, ніжинські греки звернулися до нього з проханням дозволити збудувати свій храм, в якому б можна було здійснювати службу рідною грецькою мовою. У своєму листі до них Л. Баранович, звертаючись до ніжинського духовенства та «світського стану людей церкви святої східної» у зв'язку з тим, що «греськие люде в месте Нежине не розумиючи руского набожества, и яко неведомом им языка нашего, не могучи нашим священникам виразне исповедати грехи своя, при поважной ясновельможного его милости пана гетьмана инстанцее горячо просили нас пастира, аби купивши в месте Нежинском плац, вольно им было церковь во имя святых архангелов Михаила и Гавриила создати, и при ней и грецкого священника меновите сего честного отца Христофора Дмитриевича за духовного себе отца держати ... На созыданіе церкви оной пастырское наше подаем благословеніе, именованного священника греческого Христофора за духовного име отца мети позволяем» [2, с. 219].

Як пишуть сучасні історики архітектури, у другій половині XVII–XVIII ст. був сплеск будівництва храмів у полкових містах, містечках і селах, якого не знала Україна. За неповними даними в цей час на території Чернігівської єпархії було збудовано 606 храмів [8]: зокрема, у Борзнянському повіті – 36, Глухівському – 30, Конотопському – 24, Новгород-Сіверському – 56, Стародубському – 82, Чернігівському – 54 і т. д. [9, с. 222–225].

Значна роль в активізації цього будівельного процесу належить Л. Барановичу. Хоча, як свідчить сучасний історик Н. Яковенко, «за похваленням церковного будівництва стояла не тільки економічна стабілізація, але й глибоке, а разом з тим наївне релігійне почуття нової еліти, яка відносини з Богом моделювала на суто земний

кшталт, намагаючись свої гріхи (а їх у честолюбної і користливої старшини за життя накопичувалося чимало) відкупити матеріальними жертвами, а зробивши це, заспокоювалась у щирому переконанні, що обов'язок перед Богом виконала як слід» [10, с. 258].

А автор багатьох праць з історії архітектури В. Вечерський зазначає, що «це не була меценатська діяльність у звичному розумінні. Скоріше – реалізація державної програми створення представницького архітектурного середовища, співмірного зрослим суспільним потребам і можливостям» [11, с. 70].

Важливість і значимість самої козацької епохи другої половини XVII ст. Лазар Баранович захотів втілити в побудову Троїцького собору в Чернігові, запросивши для цього 1680 р. «майстра мурарського бысть немец з Вильня, зовомий Іоанн Баптист», тобто німецького (або віленського) майстра Йогана Баптиста. Про це свідчить зокрема лист гетьмана І. Самойловича до ігумена Мгарського монастиря.

16 років здійснювалося стараннями архієпископа Лазаря Барановича та ігумена Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентія Крщоновича зведення цього своєрідного і найціннішого в архітектурному відношенні пам'ятника кінця XVII ст.

У головній його бані до 1805 р. був напис: «В рок 1679 апріля в послідній день Храм сей свят зачатий, 17 літ здався. Совершился року 1695 коштом ясновельможного его милости пана Іоанна Мазеппи гетмана войска запорожского». Крім грошей гетьмана, виділених на добудову храму, немало коштів вклав у це будівництво і Лазар Баранович, а також гетьман Іван Самойлович.

Зводився храм семибанним: п'ять бань були встановлені не хрестоподібно, а по кутках, як у Спаському соборі XI ст. у Чернігові, і ще дві маківки над вежами притвору, що надавало будівлі особливої живописності.

До побудови Троїцького собору на території монастиря у 1677–79 рр. було збудовано Введенську церкву з трапезною, а також корпуси келій. Крім цього був упорядкований і печерний комплекс, до якого входили три підземні храми: Преподобного Антонія, Преподобного Феодосія та Святого Миколи Святоши (князя Чернігівського Святослава Давидовича, який після прийняття сану ченця був висвячений під іменем Миколи), а також кількох ярусів підземних галерей, каплиці та келій [12, с. 201].

Була зроблена й сторожа, що символізувала межі двох світів – церковного й світського. І з цього часу монастир почав називатися Троїцько-Іллінським. Він набув завершеного вигляду й став симво-

лічною моделлю «Граду Божого», в якому Троїцький собор трактувався як земне небо чи око Боже або як образ Гробу Господнього [12, с. 209–210].

Кожна будівля в монастирі мала своє божественне визначення. Головні ворота називалися Святими, а трапезна пов'язувалася із Тайною вечерею. Лазар Баранович намагався перетворити колишній Іллїнський монастир у зразковий, який би відповідав усім церковним канонам. Потурбувався і про сад, який символізував собою Гефсиманський сад, у якому перебував Христос зі своїми учнями.

Будівництво Троїцького собору в Чернігові, як вказують дослідники архітектури цього часу, започаткувало своєрідний тип будівлі, яка в певному плані відроджувала структуру давньоруських храмів XII ст., а також враховувала деякі елементи литовсько-польського костельного будівництва.

Лазар Баранович активно підтримував ініціативу як відродження старих монастирів на Чернігівщині, так і відкриття нових. Усе, що було пов'язано із храмовим будівництвом, підтверджувало його наполегливість зробити якомога більш значимою в православ'ї чернігівську архієпископію.

Проте будівництво храмів, відкриття монастирів не було єдиним заходом утвердження православ'я на Чернігівщині. Архієпископ вимагав від духовенства своїх протопопій та намісництв виконання утверджених ним правил церковної служби, а також церковного співу. Читання Євангелія та інших текстів збагачувалося різними переливами голосів.

Із його ініціативи був створений прекрасний хор в Єлецькому монастирі. Він уже мав хороший досвід в цьому. Ще під час перебування настоятелем Братського монастиря в Києві на початку 50-х років XVII ст. Лазар Баранович тримав багаточисельну й прекрасну школу, його турботою школа була доведена до широкого розголосу, так що навіть патріарх Никон і цар Московії Олексій Михайлович в 1652 р., а потім і в 1656 р. викликали вчителів церковного співу з Києво-Братського монастиря [13, с. 98].

Слід зауважити, що на початку XVII ст. були здійснені реформи церковного співу. Був замінений простий і небагатий у музичних можливостях стрій (лад) на красивий і багатий у своїх прийомах, гармонічний лад, а замість заплутаної і важкої крючкової нотної системи введена проста й легка для засвоєння співу лінійна система. І, як свідчать музикознавці, на церковний спів вплинули народно-музичні українські елементи, чарівні гармонії народних пісень. «І тут

відбулася цікава взаємодія – народ прийняв від церкви релігійні мотиви, вніс їх у своє життя і в той же час надавав цим мелодіям своєрідної художньої якості» [3, с. 39–40].

Популяризаторами цих співів були дяки, які виходили із сільського народного середовища й часто мали гарні голоси. Саме цей спів дуже сподобався й антіохійському патріарху Макарію, про що стверджував Павло Алепський, наголошуючи на тому, що перед святами діти та й дорослі обходили садиби господарів і співали на честь Богоматері прекрасні мелодії, які зворушували серце. А в храмах «Достойно естъ» співали всі разом: священики і півчі, для цього всі збиралися на середину церкви. А вчений віленський пастор Гербеній, який побував у Києві і послухав церковний спів, писав митрополиту Гізелю: «Греко-росіяни значно святіше і величавіше прославляють Бога, ніж римляни. Псалми й інші священні піснопіви Отців щоденно виголошуються в храмах з приспівуванням народу, на своїй рідній мові, за правилами музичного мистецтва. У самій привабливій і звучній гармонії чутно роздільно дискант, альт, тепер і бас. У них простий народ розуміє, що співає клир чи читає на природній слов'янській мові. Усі миряни тому співають в єднанні з клиром і при тому так гармонійно і благоговійно, що мені в стані захоплення почутого подумалося, наче я в Єрусалимі і бачу там образ і дух первісної християнської церкви» [3, с. 43].

Не дивно, що цей спів подобався московським царям та патріархам, бо в Московії переважало багатоголосся з одночасним читанням тексту. Служба здійснювалася разом багатьма голосами: один читав, інший у цей же час співав, третій говорив ектенії або возгласи, інколи читали разом двоє або троє різних текст, а при хоровому співові слова розтягувалися до незрозумілості, з переміною в них наголосу, із заміною приголосних на голосні та додаванням нових голосних [14, с. 113]. Таке різноголосся порушувало гармонійність звучання. Саме тому український церковний спів почав поступово витіснити московський, що викликало незадоволення окремих духовних осіб Московії високого рангу.

Лазар Баранович був закоханий у чудовий український спів й створив при Єлецькому монастирі в Чернігові прекрасний хор, запросивши до його керівництва співака, композитора й регента Семеона Пекалицького (бл. 1630–?), який писав партесні твори й пропагував «чернігівський» та «київський» розспіви.

Лазар Баранович опікувався цим колективом, гордився ним і писав для нього канти й духовні пісні. В одному з нотних ірмолоїв виявлено створену ним «Херувимську пісню».

Репертуар хору був різнобічний. Він виконував стихири (вірші і псалми, вибрані для церковного вжитку), догмати (вірші на честь Богородиці), кондаки (гімни на честь святих і свят) та інші твори [15]. На цей час вже існували збірники духовних пісень, канони та ірмологіони.

В основу репертуару були покладені, крім вищеназваних, й пісні на релігійну тематику, написані також відомими чернігівськими літераторами Лазарем Барановичем, Іоанікієм Галятковським, Іоанном Максимовичем та ін. Особливо плідно в цьому плані музичного мистецтва працював Данило Туптало (Димитрій Ростовський), який проживав у багатьох монастирях на Чернігівщині. Відомо понад десять його духовних пісень-віршів, які «дихають ширістю і живим почуттям» [16, с. 19]. Як стверджує дослідник творчості поета літературознавець І. Шляпкін, псалом Д. Туптала «Ісусе мой прелюбезний, сердцу сладосте» був одним із найпоширеніших в Україні. Деякі пісні, канти, хори письменник включав у свої драматичні твори.

Відомо, що Лазар Баранович робив все, щоб духовна пісня зайняла провідне місце в житті людини. В одному із рукописних збірників дослідники звернули увагу на запис, який торкався музичної діяльності архієпископа: «покойный же архіерей, блаженныя памяти Лазаря Барановича Черниговский, отвращая народ от мирских песен и поучая, дабы песни мира оставляли вместо же и хвалу Богу воздавали многия песни обратил на божественные и без сомнения в народ предавал» [17, с. 63].

Хор Єлецького монастиря відзначався високою виконавською майстерністю, а також своєю особливою манерою розспіву, яку так полюбили й втілювали в життя регент С. Пекалицький і Л. Баранович – «чернігівський» поруч з «київським».

У цьому розспіві, як ми вже звертали увагу, поєдналися мотиви народних пісень і старих козачих дум: мелодійність, задушевність, привабливість. Тож цар Федір Олексійович мав прихильність саме до української манери виконання церковних пісень, а тому наказав її використовувати під час служби в церквах і монастирях Московії [18, с. 7; 19, с. 71].

У жовтні 1666 р. хор Лазаря Барановича вперше відвідав Москву. Це був рік, коли єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського висвятили на архієпископа. Під керівництвом С. Пекалицького хор

продемонстрував перед царем Олексієм Михайловичем та членами його родини, боярами та вищим духовенством не тільки оригінальну «чернігівську» манеру виконання, ай надзвичайно високу майстерність. «Служба Божа» С. Пекалицького була зразком української партесної музики XVII ст., у якій помітний вплив фольклору (народо-пісенні звороти, кантова триголосна фактура тощо), ясність мажорно-поліфонічних засобів (елементи імітації)» [20].

Хор затримався в Москві на цілий рік. Деяких хористів капели залишили в столиці [21]. Хор Лазаря Барановича з його керівником С. Пекалицьким сприяв поширенню нового для тогочасного церковного життя України й Росії партесного виконавства [22, с. 380].

У 1673 р. до Москви запросили й самого керівника хору, який працював там декілька років [20, с. 73–91]. Після того, як С. Пекалицький переїхав до Новгород-Сіверського, композитор продовжував писати нові твори в жанрі партесного концерту [9, с. 161].

У період утвердження Гетьманської держави на Лівобережжі України, яка була поділена адміністративно на полки, відчувалася потреба в освічених людях, особливо серед козацької старшини, бо, як стверджують у своїх працях О. І. Рігельман та О. М. Лазаревський, переважна більшість полковників і старшин була неграмотною або малограмотною. І це зрозуміло, бо в XVI – на початку XVII ст. Україна ще була окупована Польщею, йшов процес ополячення, заборони вивчення рідної мови тощо. Керівники полків та сотень проявили свої здібності під час воєнних походів, пов'язаних із Народно-визвольною війною українського народу проти Польщі, Туреччини та кримських татар, і це давало їм право зайняти відповідні посади в державі.

Гетьмани та представники козацької старшини, які отримали освіту переважно в Київському колегіумі, підтримали ініціативу про відкриття парафіяльних шкіл, а також полкових навчальних закладів. Основне навантаження на освітній процес лягало на духовенство.

Найпоширенішою формою навчання дітей у Гетьманщині були парафіяльні школи, які відкривалися при храмах у спеціально побудованих приміщеннях. Парафіяни, виділяючи землю притчу для будівництва храму, зобов'язували його «належную школу построити». Спираючись на архівні документи, можна представити собі тип такої школи: «Изба при церкви называемая школа новая в ней окошек 4-ри, две лавки, пол, стол, ослон, дверей 2-е на железных завесах, при ней сенцы и комора рубленая, в оной коморе двери на деревянном бегунке, покрытая соломой одна» [23].

У переважній більшості школи поділялися на дві половини: в одній жив дяк зі своєю сім'єю, в іншій був клас, в якому проходили заняття. Дяки були зацікавлені в школярах, бо це давало їм додатковий прибуток.

Потяг українського народу до освіти був великим. І за будь-якої можливості люди намагалися здобути освіту, наперекір насиллю та соціальним негараздам діти отримували знання рідною мовою, і це дуже важливо. Хоч тексти були написані у підручниках старослов'янською мовою, але пояснення до них дяк давав українською.

Арабський архідиякон Павло Алеппський, який супроводжував антіохійського патріарха Макарія по Україні у 1654 та 1655 роках, писав: «По всій козацькій землі дивний та гарний факт спостерігали ми: вони за малим винятком грамотні, навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи; священики навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по вулицях... А дітей у них більше, ніж трави, і всі діти вміють читати» [24, с. 2, 15]. Хоча до цього свідчення, яке цитується в усіх підручниках і наукових працях, де йде мова про розвиток освіти у XVII ст., треба відноситися критично, бо немає інших подібних підтверджень, і все ж статистичні дані показують, що у чотирьох полках Гетьманщини: Чернігівському, Ніжинському, Стародубському та Прилуцькому було на початку XVIII ст. понад 670 парафіяльних шкіл.

Як свідчать документи духовної консисторії Чернігівщини [25], у школах навчалися, в основному, хлопчики. Це були діти старшини, козаків, ремісників, міщан, духовенства. За навчання треба було платити. Основними підручниками для парафіяльних шкіл були Буквар, Часослов і Псалтир. Учні повинні були знати всі церковні пісні і обов'язково вісім гласів на «Господи, воззвах» і вісім гласів на «Бог Господь і явися нам» і стільки ж гласів на ірмоси. Крім цього треба було вивчити співання «самогласное», тобто ті самі псалми та ірмоси, але вже на особливий голос, й «подобное», тобто співання подвійного тексту на один і той же голос [26, с. 297]. Ця програма навчання була важливою для кожного учня, бо вона давала в перспективі можливість зайняти якусь державну або ж духовну посаду.

Більш освічені дяки використовували під час навчання підручники: граматику Лаврентія Зизанія «Наука читанню і розуменню письма словесного», «Грамматика словенська» (1618, 1619 pp.), Памви Беринди «Лексикон словенороскій ...» (1627 p.) та ін., а також твори К. Транквіліона-Ставровецького, Л. Барановича та інших письменників [9, с. 62–67].

У Гетьманській державі освіта не обмежувалася лише парафіяльними та козацькими полковими та сотенними школами. Сам час вимагав підняти її до рівня середньої та вищої освіти. Такі навчальні заклади відкривалися у Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Переяславі. І в цьому велика заслуга релігійних діячів – митрополита Петра Могили, архієпископів Лазаря Барановича, Івана Максимовича, єпископа Арсенія Берло та інших.

Переїхавши у 1656 р. на Чернігівщину з Києва, де Лазар Баранович працював ректором Києво-Могилянського колегіуму, він вирішив відкрити у Новгороді-Сіверському в Спасо-Преображенському монастирі слов'яно-латинську школу. Поштовхом до її відкриття була велика пожежа, яка сталася в 1658 р. у Києво-Могилянській колеї, коли знищені були майже всі будівлі, та 1665 р., коли був зруйнований Братський монастир. Треба було не припиняти освітнянський процес, і Лазар Баранович «потщася воздвигнути обучение», на що вказується у передмові до книги «Зерцало от писанія Божественного» (1705 р.), відкрив слов'яно-латинську школу.

На території Спасо-Преображенського монастиря було збудовано у 1657–67 рр. муроване двоповерхове прямокутної форми приміщення бурси з двох'ярусною відкритою галерею. Кожний поверх складався, із чотирьох великих класних й двох менших приміщень. Тут проходили заняття, а учні проживали на території монастиря. Це приміщення збереглося до нашого часу.

Як свідчить побудова та назва навчального закладу, в ньому навчання йшло 4 роки як слов'янською, так і латинською мовами, що було характерним для Києво-Могилянського колегіуму. В основу програми були, очевидно, покладені ті предмети, які були передбачені в молодших класах цього навчального закладу, тобто у першому граматичному класі та наступних трьох граматичних класах, у яких вивчали граматику, синтаксис, арифметику, геометрію, нотний спів, катехізис. Могли бути й інші предмети, які вважав за необхідне включити в навчальний план Лазар Баранович.

Для забезпечення навчального процесу книжки могли на перших порах закуплятися, а згодом, із відкриттям друкарні в 1674 р. у Новгороді-Сіверському, друкуватися. Як свідчить перелік книг, виданих у Новгороді-Сіверському, серед них були «Буквар» (1680 р.), «Часослов» (1675 р.), «Псалтир» (1675 р.), «О хіротонії» (1676 р.), «Анфологон» (1678 р.).

У 1689 р. Лазар Баранович перевів слов'яно-латинську школу з Новгорода-Сіверського до Чернігова, мріючи перетворити її в колегію

на зразок Києво-Могилянської, але не вистачило коштів. Архієпископ приділяв велику увагу цьому навчальному закладові. Слов'яно-латинська школа існувала при архієпископській кафедрі новий архієпископ Іван Максимович, послідовник Лазаря Барановича, перетворив її на колегію, побудувавши для цього спеціальне приміщення.

Лазар Баранович добре розумів, що освіта, література, а також православ'я не можуть розвиватися і утверджуватися без друкарської продукції. Київська і львівська, а також дрібні приватні друкарні в Україні не забезпечували тодішні потреби. Архієпископ, плануючи видати для широкого вжитку свої проповіді, виголошені в Києві та Чернігові і об'єднані в досить об'ємних книгах «Меч духовний» та «Труби словес проповідних» у Києво-Печерській друкарні, зіткнувся з багатьма проблемами: не вистачало ані паперу, ані слов'янських шрифтів. Папір він випросив у московського царя: спочатку 500, а потім ще 300 стоп паперу, заплатив наперед великі кошти за набір і друкування. Але сам процес виготовлення макету йшов важко декілька років.

Лазар Баранович хотів свою працю красиво оформити, розробив проєкт заголовного титульного листка. У листі 1665 р, адресованого до завідуючого друкарнею Варлаама Ясинського, єпископ Лазар пише: «Я накреслив було до святкових проповідей велику форту [заголовний листок до книги з малюнками – Г. С.], але у зв'язку з тим, що вона була написана нерозбірливо, то її, як загадку, і не розібрали; тепер пишу ясно: Христос – книга життя, посередині, вздовж книги, хрест; книгу держить на самому початку Богородиця Діва, всі ангели і святі, на пам'ять яких знаходяться проповіді, розмістити їх таким чином, як вимагає живописне мистецтво й цими зображеннями облямувати край (форти), в такому порядку: зверху книги зобразити Пресвяту Діву, що держить обома руками книгу, біля неї архангел Михаїл та інші ангели підтримують однією рукою Богоматір, а іншою – книгу; по боках пророків – Іоанна Хрестителя та Ілля; нижче – апостолів Петра й Павла; потім великомучеників Георгія і Деметрія; потім великомучениць Святої Варвари й Параскеви, Іоакима й Анни ..., потім святителів Василя, Григорія, Златоустого і св. Миколая, Петра, Олексія та інших; під книгою преподобних: Антонія й Феодосія, наче б то копаючих печери під землею. Напис: у книзі Твоїй всі напишуться. Коли б форта ця хоча б частково так була намальована, то було б до речі, якщо б на ній були представлені річні свята в особах» [2, с. 22–23]. І далі йдуть описи осіб, які представляють собою свята з детальною характеристикою як зображень, так й їх оздоблень.

Як бачимо, Лазар Баранович хотів умістити в цей заголовний титульний лист великий зміст. Але не завжди це вдавалося здійснити графікам друкарні. Та все-таки книга «Труби словес проповідних» (Київ, 1674 р.) була гарно ілюстрована: це сюжети «Перенесення мощей Бориса і Гліба», «святий Феодосій» та інші.

Видання «Труб ...», як засвідчує М. Ф. Сунцов, тягнулося цілих шість років, про що свідчить листування Лазаря Барановича з печерським архимандритами І. Пзелем, В. Ясинським, а також іншими особами.

У листі до І. Пзеля Лазар Баранович з боєм писав: «Боюсь слабости моей, чтобы не вписали меня прежде в поминальницу, пока дождусь напечатания моих проповедей на неделе всего лета; я даже имел надежду, что обрадуюсь ими еще до праздников, но теперь и светлыя недели скоро, Бог даст, наступят» [2, с. 74].

У архієпископа виник намір надрукувати «Труби ...» в московській друкарні, але це не увінчалось успіхом. І коли з Києво-Печерської друкарні прийшли перші аркуші книги, Лазар Баранович радів, як мале дитя. У листі до В. Ясинського він писав з хвилюванням: «Прислані вами зшитки поправили, схвалили і перед літургією на Преображення Господнє наче б то змінили мене так, що я при всій моїй слабості пішов на святу літургію бадьоріше попереднього, так від перших цих зразків, наче від ліків поновлюються сили мої» [2, с. 18].

Лазар Баранович зрозумів, що треба мати свою власну друкарню. І 1671 р. архієпископ виділив 4 тисячі золотих від млина своєму писарю Семену Ялинському на облаштування друкарні у Новгороді-Сіверському.

Щоб ознайомитися з основами друкарства, С. Ялинський поїхав у місто Вільно, де ознайомився з роботою друкарів, освоїв ази видавничої справи, закупив необхідне обладнання та в 1674 р. у Новгороді-Сіверському влаштував усе для видання книжок. З боку архієпископа була утверджена необхідна законодавча база шляхом отримання від гетьмана, царя та митрополита відповідних дозволів. А С. Ясинському під Новгородом-Сіверським був переданий млин, 3 маєтків архієпископії для його матеріального забезпечення та працівники друкарні виділялися харчі та дрова.

Набраний був відповідний колектив та запрошені художники для оформлення книжок. Спочатку видавали невеликі книжечки-проповіді самого Лазаря Барановича: «Слово на Благовіщення», «Слово на Трійцю» [27, с. 258–269]. А потім з'являються книги проповіді «Слово на воскресіння Христове» Л. Барановича (1675 р.) та

«Чуда Пресвятої Діви Марії» (1677 р.) Д. Туптала, «Скарбница потребная» (1676 р.) І. Галятовського. У друкарні були надруковані також книжки для церковної служби та для шкіл.

Лазарю Барановичу вдалося роздобути польський шрифт. І в друкарні була спочатку віддрукована його книга «Nowa miara starey wiary» (1676 р., «Нова міра старій віри»), а також І. Галятовського «Stary kosciol» (1676 р., «Старий костьол»), «Labeledz» (1679 р., «Лебідь»), Олександра Бучинського «Chyhirin pograniczne miasto w siezkim olezeniu Tureckim w roku 1677» (1678 р., «Чигирин, прикордонне місто в тяжкій турецькій обозі у 1677 році»).

Хоч важко, але друкарня працювала, виконуючи замовлення як самого архієпископа, так і інших чернігівських письменників. Але, як виявилось згодом, С. Ялинський, людина, схильна до збагачення, про що свідчить листування з ним Лазаря Барановича, разом з архімандритом Новгород-Сіверського монастиря Михайлом Лежайським затіяв аферу: без відома архієпископа, як власника друкарні, надрукували «три тисячі книжок, тобто «Граматику», «Часослов», «Елементарі» і «мали з цього 1.5 тисячі золотих доходу (пожитків)» [2, с. 243].

Лазар Баранович, розповідаючи про скарги друкаря у листі до гетьмана І. Мазепи, при цьому вказував, що на допомогу друкарні був переданий млин на річці Ром під Новгород-Сіверським, який давав прибутки. Крім цього, видавався овес, солод, горілка, бидло, дрова, сіно тощо с. 244], що сприяло добробуту С. Ялинського й працівників, які ще й отримували зарплату.

Видання шкільних підручників на той час було вигідною справою, бо кількість у Гетьманщині повітових, полкових та сотенних шкіл та інших навчальних закладів, зокрема семінарій з кожним роком зростало.

Крім цього, друкувалися також богословські книги, зокрема «Псалтир» (1675 р.), і «Анфологіон» (1678 р.). Але це – невелика частка того, що видавалося в той час. Дослідники вказують, що за час функціонування друкарні в Новгороді-Сіверському було оприлюднено усього 21 видання. 14 із них – це книги письменників Чернігова: 7 творів Л. Барановича (крім слів на свята, ще «Nowa miara starey wiary» 1676 р.), 5 книжок Іоанікія Галятовського: «Скарбница потребная» (1676 р.), «Небо новое» (1677 р.), «Stary kosciol» (1676 р.), «Labeledz» (1679 р.), по одному Олександра Бучинського і Дмитра Туптала. 7 липня 1679 р. у Новгороді-Сіверському трапилася велика пожежа. І враховуючи попередній вчинок С. Ялинського й пожежу,

Л. Баранович переводить друкарню і все її обладнання, зокрема кліше дереворитів, мідерит тощо в Чернігів. Він планував друкарню забрати ще 1675 р. У листі до Феодосія Софоновича він писав: «Уже и польская типография готова; и соизволение на это его царского величества есть, и его милости, пану гетьману, выдана грамота о том, чтобы он дал мне по порядку универсал на учреждение типографии в Чернигове. Если бы это делалось с сыновним сочувствием, то все труды мои (а у меня, какие Бог послал, есть разные сочинения, за исключением меры), я скоро выпустил в свет на суд церкви. Но как типография в Новгородке и для перевозки этой черепахи нужны хорошие пегасы, то без меня не может работать, потому что и в том, что напечатано уже, от недосмотра, полнехонько опечаток. Настало время не тиснения, а замышляют против нас тяжчайшее утеснение)» [2, с. 204]. Л. Баранович надавав друкарні у своєму житті особливе місце: «Воображаю себе, что если бы Господь дал мне то, чего желает мое сердце, и предприятие мое исполнилось так, чтобы я хоть тень моего писания издал в свет, то обновилась бы, как у орла, старость моя. Полагаю, что и благочестивые читатели моих сочинений сказали бы мне: вечная ему память ...» [2, с. 204].

До Чернігова архієпископ забрав і С. Ялинського, бо очевидно, не знайшлося іншого спеціаліста, підписавши з ним 7 вересня 1679 р. угоду, яка мала назву «Пункти для спорядження друкарні». У ній детально були розписані обов'язки як друкаря, так і власника друкарні [28, с. 574–575]. Л. Баранович купив садибу з будинком у місті, дав хороший водяний млин, виділив також С. Ялинському частину доходів від друкованої продукції. Але друкар не удосконалював свою майстерність, а тому книжки виходили брудними, бо фарбу він не умів добре виробляти й вона розмазувалася, букви відливав криві, тому доводилося перероблювати сторінки книжок. Псалтирі, шестиденники та малі молитовники видавалися бракованими, а тому важко було збувати готові примірники книжок, тож архієпископ розірвав з ним угоду і запросив для роботи у друкарні Іллінсько-Троїцького монастиря майстра Лукаша із Вільно, який добре розбирався у друкарській справі і за 3000 золотих привів друкарню у належний стан, навчив монахів монастиря відливати літери, виготовляти друкарські чорнила, переплавив відпрацьований матеріал для подальшого використання, чим збільшив прибуток [2, с. 245]. На жаль Лукаш через деякий час помер. Але друкарня продовжувала видавати книжки, зокрема різні релігійні твори.

За час керівництва друкарнею Лазар Баранович надавав у виданні книжок перевагу чернігівським літераторам. Із 78 видань, здійснених у Новгороді-Сіверському та Чернігові, 19—це літературні твори українських письменників: 11 самого Л. Барановича, 10 Іоанікія Галятівського, 4 Дмитра Туптала, по 1 О. Бучинського, Лаврентія Крщоновича, Стефана Яворського, Івана Величковського, І. Богдановського, Івана Орновського. Ці твори видавалися як українською, так і польською та латинською мовами різного друкарського формату.

Л. Баранович особливу увагу приділяв оформленню книжок, особливо титульної сторінки. Часто, як ми же вказували вище, сам наповнював її тими чи іншими біблійними образами, визначав їх розташування. Часто ці описи носять поетичний характер. Про це свідчить гравюра, яка присвячена Божій Матері: «Пресвята Діва, так, як собор її святкується, має бути у віночку: черево товє, яко стяг пшениці; у черева – пшениця: це має означати родючість року. На одному боці (форти) – чертог Пресвятої Діви з щитами: яко стовп Давидів, тисяча щитів висять на ньому; а на іншому боці, для відповідності, – стовп – св. Симон, і сам він у віночку. Пресвята Діва вдягнена сонцем. Це означає тепло літа: ність іже укроється теплоти его, а Симон проливає сльози; від такого лише дощу слід чекати врожаю. Із хмар рука благословляє літо й тримає віночок. Напис: «Десниця Божа сотвори силу». І далі ще йдуть поради. Завершує Л. Баранович словами: «Якби у нас були для цього порізані дощечки (образки), то вийшла б емблематична поезія» [2, с. 23].

У Новгород-Сіверській та Чернігівській друкарнях працювали як художники-графіки, що використовували дерево, тобто вирізали малюнки на дереворитах, так і на металі. Уже перші видання книжок засвідчують майстерність граверів Дамаскіна, Дорофея, Костянтина, Семена Ялинського, а також тих, хто позначав свої роботи ініціалами В. Л. Н., П. Е., П. С., М. Я.

В одному із перших видань «Службника» Л. Барановича, виданого у Новгороді-Сіверському 1665 р., знаходимо майстерно виконані тематичні ілюстрації історичного і побутового змісту. Особливу увагу привертає мініатюра «Чин освячення прапора». Процес освячення проходить на тлі Новгород-Сіверського Спаського собору. На передньому плані стоять гетьмани, козацька старшина, духовенство. Майстер уміло поєднує на малюнку різні кольори – зелений, жовто-гарячий, що дає можливість передати хвилюючу мить присяги на знамені. У «Службнику» багато заставок із маленькими різносюжетними сценками, які засвідчують майстерність художника-гравера.

Там, де він користується натурою, помітні його реалістичні підходи до зображених осіб. Це ж проявляється і в зображенні канонічних образів, їх обличчя сповнені життєвої правди. Зримі прояви майстерності й у володінні світлотінню, передачі об'ємних форм та перспективи зображення.

Серед інших книжок з оригінальними гравюрами виділяється «Апостол» (1670 р.), «Анфологон» (1678 р.) та інші. Привертає увагу гравюра «Октоїха» 1682 р. Тут художник переплітає рослинний орнамент з фантастичними птахами та фігурками путті.

Для ілюстрацій книжок новгород-сіверського видання характерне поєднання релігійних мотивів зі світськими, надання біблійним канонічним образам реалістичних національних рис. Саме це є визначальною ознакою для всіх творів живопису: монументального настінного розпису, ікон, портретів тощо, які створювалися в Новгороді-Сіверському.

Після того, як друкарня була переведена до Чернігова, Л. Баранович запрошує деяких художників з інших міст. У 1680 р. у Чернігові з'являються гравери Леонтій Тарасевич, Лаврентій Крцонович, Іван (Інокентій) Щирський. У кожного своя доля і свій шлях до Чернігова. Так, Леонтій Тарасевич на початку 80-х років XVII ст. працював у друкарні Вільно. І архієпископ Чернігівський запросив його працювати у своїй друкарні. Разом з Л. Тарасевичем із Вільно приїхав і Лаврентій Крцонович. Івана Щирського Лазар Баранович розшукав серед випускників Києво-Могилянської колегії і послав його 1677 р. навчатися до Віленської академії. Там він повинен був не лише поповнити знання, а й навчитися малювання й гравірування в академічній друкарні. Тут І. Щирський зустрівся Л. Тарасевичем та Л. Крцоновичем, які працювали в друкарні.

У 1687 р. вони приїжджають до Чернігова і працюють у друкарні Лазаря Барановича. Кожен з них – оригінальне, творче явище в історії мистецтва. До їх групи слід додати і видатного художника Олександра Тарасевича, автора портрета Лазаря Барановича [29]. Саме Тарасевич та Щирський відіграли велику роль в становленні та утвердженні граверства в Чернігові. До школи О. Тарасевича належали Л. Крцонович та І. Стрельбицький, який прийшов у місто на Десні трохи пізніше.

У Чернігові Іван Щирський створив унікальну ілюстрацію для книги Лазаря Барановича «Благодать і істина» [30, с. 668–697], на якій художник на тлі історичних подій XVII ст. показав життя архієпископа.

«Аби зрозуміти цю річ, зауважує Анатолій Макаров, треба згадати, що Бароко пов'язувало всі події на землі з волею Бога і, отже, надавало кожній з них містичного й космічного значення. Саме цю думку Лазар Баранович і поклав в основу свого поетичного опису розгрома турків під Віднем і на Україні. Створюючи свій авантюст до поеми «Благодать і істина», І. Щирський йде за автором і намагається вписати зображувані ним події у метафізичну реальність інобуття. Він створює умовно-сновидну композицію, космічна фантазмагоричність і романтична місячність якої здатна розворушити фантазію навіть сучасного читача, вихованого на першокласних зразках фантазмагоричної образності Гоголя, Шевченка, Франка, Булгакова і Гофмана. Цілком можливо, що авантюст Щирського до книги Барановича був першим досконалим твором української емблематичної поезії» [31, с. 245].

У 1683 р. був видрукований панегирик Лаврентія Крщоновича на честь Лазаря Барановича «Воскреслий фенікс». У книзі було шість графічних заставок, що мали містично-емблематичний характер. Їх виконали у співавторстві поет та Іван Щирський. На одному з малюнків Іван Щирський вписує ім'я Лазаря Барановича у форму хреста, стверджуючи цим самим, що для нього це святе ім'я [32, с. 63 (є ілюстрація)].

Охоплюючи весь комплекс культурологічних явищ, які пов'язані із діяльністю Чернігівського архієпископа, можна стверджувати, що галузь культури, зокрема й літератури (а він був визначним письменником) була однією із провідних серед його інтересів і захоплень, поряд з богослов'ям.

Більше того, очолюючи Чернігівську єпархію і всеукраїнську митрополію, Лазар Баранович багато сил доклав до того, щоб українська гетьманська держава розвивалася у мирі й злагоді, хоча це не завжди йому вдавалося. І він інколи йшов на компроміси. Як тонкий політик він робив це для того, щоб зберегти незалежність своєї рідної української землі та українського православ'я.

Лазар Баранович мав якийсь особливий хист залучати до своєї культурної й духовної діяльності багатьох освічених і талановитих людей: письменників Іоанікія Галятовського, справжнього друга і соратника, Дмитра Туптала, «мужа із знаннями великими і розумом світлим», Івана Величковського, реформатора у поезії бароко, Олександра Бучинського-Яскольда, воїна й поета, Лаврентія Крщоновича, художника й поета, ігумена Іллїнського монастиря, художників братів Леонтія і Олександра Тарасевичів, Івана Щирського, композитора Симеона Пекалицького та інших помітних в той час представників культури. Добропорядність пастиря, його привітність

часто давали про себе знати, а тому серед тих, хто став його соратниками були не лише його учні, а й інші богослужителі, серед них Адам Зерников, Макарій Осницький та інші.

Усе це давало можливість зробити місто на Десні одним із яскравих центрів політичного, церковного й культурного життя України. Після смерті Лазаря Барановича уже не буде такого розмаїття проявів у багатьох напрямках культури. Тож особа архієпископа й нині притягує до себе й спонукає розібратися в його складному житті й продемонструвати, як людина, що живе інтересами України, може так багато зробити для неї.

Література

1. Київська православна богословська академія / [авт.-укл.: прот. Олександр Трохимлюк, прот. Віталій Клос, О.Я. Мирончук] Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. 255 с.
2. Письма Преосвященного Лазаря Барановича. С примечаниями. Чернигов: В типографии Ильинского монастыря. 1865. 253 с.
3. Сумцов Н. Ф. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Вып. 2. Лазарь Баранович. Харьков, 1885. 183 с.
4. Історія української культури: у 5 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 3. Українська культура другої половини XVII-хVІІІ ст. 1246 с.
5. Новгород-Сіверський – любов моя. Коротка фотоілюстрована історія землі Сіверської. Київ, Мистецтво, 1993. 136 с.
6. Куриленко М.І. Свята Чернігівська земля. Ніжин: Міланік, 2007. 223 с.
7. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. 724 с.
8. Корноухов Е. А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии. *Труды Черниговской учёной архивной комиссии*, 1908, т. 7, с. 1–50.
9. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г., Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій половині XVII-хVІІІ ст. Ніжин, 2007. 241 с.
10. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVII ст. Київ, 1993. 412 с.
11. Вечерський В.В. Архітектурна і містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. Київ, 2001. 350 с.
12. Вечерський В.В. Українські монастирі. Київ: Наш час, 2008. 400 с.
13. Страдомский А., протоиерей. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский и НовгородСеверский. *ЖМНП*. 1852. Ч. 75. Отд. 5. С. 1–104.
14. Макарій (Булгаков), Митрополит Московский и Коломенский. История русской церкви. СПб., Типография Императорской Академии Наук, 1857 г. Т. XII.
15. Інститут рукопису НБ України ім. В. Вернадського. Фонд 2, № 3480. Грамота Лазаря Барановича з приводу прикраси ніжинського монастиря, 1684.
16. Позднеев А.В. Рукописные песенники XVII-хVІІІ веков. *Ученые записки Московского заочного пед. ин-та*. М., 1958. Т. 1.
17. Перетц В.Н. Малорусские песни и вирши в записях XVI-XVII веков. СПб., 1899. 70 с.

18. Огієнко І. Українська культура. Київ, 1991. 272 с.
19. Літопис Самовидця. Київ: Наукова думка, 1971. 208 с.
20. Протопопов В.В. Про хорову багатоголосу композицію XVII ст. – початку XVIII ст. та про Симона Пекалицького. *Українське музикознавство*. Київ, 1971. Вип. 6. с. 73–100.
21. Центральний державний історичний архів України. Фонд 131, оп. 32, спр. 1. Про хор Чернігівського Єлецького монастиря.
22. Эйгорн Б.И. Очерки по истории Малороссии XVII ст. М., 1899. XIV, 1104 с.
23. Центральний історичний архів у Києві, фонд 127, спр. 6192, арк. 27.
24. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидьяконом Павлом Алеппским. М., 1899. Т. 4.
25. Чернігівський державний обласний архів, Ф. 3., од. зб. 19260.
26. Данилевский О. Харьковские народные школы. 1732–1863. *Украинская старина*. 1864.
27. Клепиков С. А. Издания Новгород-Северской типографии и ложно-черниговские издания 1674–1679 года. Книга: Исследования и материалы. М., 1963. Сб. 8. с. 258–269.
28. Лазаревский А.М. К истории Черниговской типографии. *Киевская старина*, 1886. № 7. с. 574–575.
29. Степовик Д. Олександр Тарасевич і його школа. *Народна творчість і етнографія*. 1970. № 1.
30. Попов П. М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу – невідоме чернігівське видання 80–років XVII ст. *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія*. К., 1927. с. 668–697.
31. Макаров А. Світло українського бароко. Київ: Мистецтво, 1994. 288 с.
32. Степовик Д. Іван Цирський. Поетичний образ в українській бароковій гравюрі. Київ, 1988. 165 с.

References

1. *Kyivska pravoslavna bohoslavna akademija* [Kyiv Orthodox Theological Academy]. (2015). Kyiv: Publishing Department of Ukrainian Orthodox Church of Kyiv Patriarchate, 2015. [In Ukrainian]
2. *Pisma Preosvyashchennogo Lazarya Baranovicha. S primechaniyami* [Letters of His Eminence Lazar Baranovych. With Comments] (1865). Chernihiv: St. Elijah Monastery Publ. [In Russian]
3. Sumstov, N. F. (1885). *K istorii yuzhnorusskoy literatury semnadtsatogo stoletiya. Vypusk 2. Lazar Baranovich* [To the History of South Russian Literature of the 17th Century. Part 2. Lazar Baranovych]. Kharkiv. [In Russian]
4. *Istoriia ukrainskoi kultury: u 5 t. T. 3. Ukrainska kultura druhoi polovyny XVII–XVIII st.* [History of Ukrainian Culture: Vols. 1–5. Vol. 3. Ukrainian Culture of the 2nd half of the 17th–18th Centuries] (2003). Kyiv.
5. *Novhorod-Siverskyi – liubov moia. Korotka fotoilustrovana istoriia zemli Siverskoi* [Novhorod-Siverskyi – My Love. Short Photo Illustrated History of Siverska Land] (1993). Kyiv: Mystetstvo Publ. [In Ukrainian]
6. Kurylenko, M. I. (2007). *Sviata Chernihivksa zemlia* [Holy Chernihiv Land]. Nizhyn: Milanik Publ., [In Ukrainian]

7. Shafonskiy, A. (1851) *Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoye opisaniye* [Topographic Description of Chernihiv Governorship]. Kyiv. [In Russian]
8. Kornoukhov, Ye.A. (1908) *Alfavitnyy spisok tserkvey Chernigovskoy eparkhii*. [ABC List of Chernihiv Eparchy Churches] *Trudy Chernigovskoy uchenoy arkhivnoy komissii – The Works of Chernihiv Archive Commission*, Vol. 7 [In Russian]
9. Samoilenko, H.V. & Samoilenko, S.H. (2007) *Rozvytok kultury na Pivnichnomu Livoberezhzhzi Ukrainy u druhii polovyni XVII-xVIII st.* [The Development of Culture in the North Left – Bank Ukraine in the 2nd half of the 17th–18th Centuries]. Nizhyn. [In Ukrainian]
10. Yakovenko, N. (1993) *Ukrainksa shliakhta z kintsia XVII st.* [Ukrainian Nobility Since the End of the 17th Century]. Kyiv.
11. Vecherskiy, V.V. (2001) *Arkhitekturna i mistobudivna spadshchyna doby Hetmanshchyny: Formuvannia, doslidzhennnia, okhorona* [Architectural and Town – Planning Heritage of Hetmanate Period]. Kyiv. [In Ukrainian]
12. Vecherskiy, V.V. (2008) *Ukrainski monastyri* [Ukrainian Monasteries]. Kyiv: Nash chas Publ. [In Ukrainian]
13. Stradomskiy, A. (1852) Lazar Baranovich [Lazar Baranovych]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya – Journal of Ministry of People's Education*. St. Petersburg, Part 75. Section 5.
14. Makariy (Bulgakov), Metropolitan of Moscow and Kolomna (1857). *Istoriya russkoy tserkvi* [History of Russian Church]. St. Petersburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk Publ., Vol. XII.
15. *Hramota Lazaria Baranovycha z pryvodu prykrasy nizhynskoho monastyria* [Lazar Baranovych's Charter Concerning Nizhyn's Monastery Decoration] (1684). *Instytut rukopysu NB Ukrainy im. V. Vernadskoho* [V. Vernadsky's National Library Institute of Manuscripts]. Fund 2, № 3480.
16. Pozdneev, A. V. (1958) *Rukopisnye pesenniki XVII-xVIII vekov* [Songs manuscripts of the 17th–18th Centuries]. *Uchenye zapiski Moskovskogo zaochnogo ped. in-ta-Scientific Works of Moscow Extramural Pedagogical University*. Vol 1.
17. Peretts, V. N. (1899) *Malorusskie pesni i virshi v zapisyakh XVII-xVII vekov* [Small Russian Songs and Verses of the 17th–18th Centuries]. St. Petersburg.
18. Ohienko I. (1991) *Ukrainska kultura* [Ukrainian Culture] (repr.). Kyiv.
19. *Litopys Samovydtysya* [The Chonicle of Samovydets]. (1971). (repr.) Kyiv: Naukova dumka Publ.
20. Protopopov, V.V. (1971) *Pro khorovu bahatoholosu kompozytsiiu XVII st. – pochatku XVIII st. ta pro Symona Pekalytskoho* [About Chorus Multivocal Composition of the 17–Beginning of the 18th Centuries and about Symon Pekalytskyi]. *Ukrainske muzykoznavstvo – Ukrainian Musicology*. Kyiv. Part 6.
21. *Pro khor Chernihivskoho Yeletskoho monastyria* [About Chernihiv Yeletskyi Monastery Chorus]. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine]. Fund 131, op. 32, work 1.
22. Eygorn, B.I. (1899) *Ocherki po istorii Malorossii XVII st.* [Essays on Small Russia History]. Moscow.
23. *Tsentralnyi istorychnyi arkhiv u Kyievi* [Central Historical Archive of Ukraine], fund 127, work 6192, sheet 27.
24. *Puteshestvie Antiokhiyskogo patriarkha Makariya v Rossiyu v polovine XVII veka, opisannoe ego synom arkhidyakonom Pavlom Aleppskim* [The Travel

of Antioch Patriarch Macarius in the Middle of the 17th Century, Described by His Son Archdeacon Paul from Aleppo] (1899). (repr.) Moscow.

25. *Chernihivskiy derzhavnyi oblasnyi arkhiv* [Chernihiv State Regional Archive], Fund 3., item 19260.

26. Danilevskiy, O. (1864) *Kharkovskie narodnye shkoly. 1732–1863* [Kharkiv Folk Schools. 1732–1863]. *Ukrainskaya starina – Ukrainian Antiquities*.

27. Klepikov, S.A. (1963) *Izdaniya Novgorod-Severskoy tipografii i lozhnochernigovskie izdaniya 1674–1679 goda* [Publications of Novhorod-Siverskyi Publishing House and False Chernihiv Publications of 1674–1679]. In: *Issledovaniya i materialy* [Investigations and Data]. Moscow. Collection 8, p. 258–269.

28. Lazarevskiy, A.M. (1886) *K istorii Chernigovskoy tipografii* [To the History of Chernihiv Publishing House]. *Kievskaya starina – Kyiv Antiquities*, 1886. № 7. p. 574–575.

29. Stepovyk, D. (1970) *Oleksandr Tarasevych i yoho shkola* [Oleksandr Tarasevych and His School]. *Narodna tvorchist i etnografiia – Folk Creative Work and Ethnography*. № 1.

30. Popov, P. M. (1927) *Panehiryk Krshchonovycha Lazariu Baranovychu – nevidome chemihivske vydannia 80–rokiv XVII st.* [Krshchonovych's Panegyric to Lazar Baranovych]. *Yubileinyi zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bahalii – Anniversary Collection of Scientific Works – Tribute to Academician Dmytro Ivanovych Bahalii*. Kyiv. p. 668–697.

31. Makarov, A. (1994) *Svitlo ukrainskoho baroko* [The light of Ukrainian Baroque]. Kyiv: Mystetstvo.

32. Stepovyk, D. (1988) *Ivan Shchyrskiy. Poetychnyi obraz v ukrainskii barokovii hraviuri*. [Ivan Shchyrskiy. Poetic Image in Ukrainian Baroque Literature] Kyiv.

Samoilenko H. V.

Doctor of Philological Sciences, professor of the Chair of Literature, Methods of Literature Teaching, History of Culture and Journalism at Nizhyn Mykola Gogol State University.

Lazar Baranovych as a Prominent Church and Culture Figure of the 2nd Half of the 17th Century

The paper is based on the wide factual material concerning the 17th c. with the consideration of the investigations of the 19–20th c. which study the multi – aspect activity of the Lazar Baranovych, the archbishop of Chernihiv and Novhorod–Siverskyi. The author distinguishes three main directions in his activity in the 2nd half of the 17th c. The first concerns the renewal and opening of orthodox parishes after Polish catholic occupation and oppression of Chernihiv land, the foundation of many orthodox monasteries and the fight against the intentions of Moscow Patriarchate to subdue Ukrainian eparchies. The second one deals with the development of the art of chorus singing. The third direction of L. Baranovych's activity is the foundation of educational establishments in Chernihiv land, including Slavonic – Latin School in Novhorod–Siverskyi. The fourth direction lies in the foundation of a publishing house at the above – mentioned school, which was subsequently moved to Chernihiv. The foundation of the publishing house contributed to the development of graphic art and the involvement of many prominent artists of the time to decorating books published in Chernihiv land.

Key words: Lazar Baranovych, 17th century, architecture, school, book graphic art, printing.